

A távoli toronyból

Kolnai Aurél és Polányi Mihály reflexiói 1956-ról¹

Az 1956-os forradalom jelentésének része, hogy miként emlékezünk rá, milyen is az a kulturális emlékezet, amelyhez kapcsolódunk, avagy miként írható körül az a nem nyilvános családi emlékezet, amely 1989-ig – így vagy úgy, esetleg elhallgatással – közvetítette '56 emlékét.

A személyes történetem darabkái között kutatva, a '68-as prágai tavaszhoz kapcsolódó kijelentéseket még csak-csak össze tudok gyűjteni, amelyek rendszerint arról szólnak, hogy bizonyos embereknek miként jelentett '68 korszakhatárt az életében, végérvényesen kisiklott-e a pályájuk, avagy később ügyesen vagy ügyetlenül, több vagy kevesebb sikerrel integrálódtak-e a husáki cseh-szlovák valóságba. Ezek az emlékek összegyűjthetők és pontosíthatók. '56-ról viszont nem rendelkezem semmivel, bár ez talán túlzás, mert két vagy három alkalommal bizonyos, fontosnak ítélt kijelentések részeként elhangzott az évszám rövid alakja. A hangsúlyból, amely eltávolító gesztust közvetített, világossá vált, hogy itt valami súlyos dologról van szó, de ennek részletezésére nem került sor. '56 emléke majdnem fehér foltként lapult a családi emlékezet alján. A '80-as évek második felében a nagyszülői generációtól sikerült többet megtudni, s világossá vált, ami addig is sejthető volt: '68-hoz képest sokkal véresebb dologról van szó. Az öregek metakommunikatív jelzései egyértelművé tették, hogy elintézetlen (s ezért megkerülhetetlen) ügyek maradtak itt a múltból, amelyeken nem lehet átlépni. Ezek után lett '56 a visszanyert ünnep, amelynek meglevő gyúanyagára mutat rá a félévszázados évforduló esemény-sora is, a szimbolikus cselekvések rétegezett gazdagsága.

---

¹ Elhangzott a *Scientia Ac Educatio Nemzet, kultúra, identitás, párbeszéd* című konferencián, 2016. április 20-án a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen.

Az elmúlt huszonöt évben '56 a tudományos kutatás egyik kiemelt témájává vált, irodalma könyvtárvivá terebélyesedett. Ez pedig betemeti az egykor volt eseményeket: elvész valami abból, amit az emlékezés közvetíteni tud.

Az alább elemzett két írás eltérő módon nyúl '56-hoz, közös bennük azonban, hogy '56 lényegét próbálja megragadni, eltávolítva róla a ráarakódásokat, köztük a jó vagy rosszindulatú félreértelmezéseket. Mint tudományos teljesítmények egyaránt anakronisztikusak voltak a maguk idejében, mert '56 jelentőségét a morális dimenzióban helyezik el. A szerzők egyike sem volt az események résztvevője, de közeli szemlélője sem. Mindketten Angliából követték a híreket, a távoli toronyból próbáltak tájékozódni. Szövegeik közvetlensége ennek ellenére lefegyverző. Kolnai Aurél és Polányi Mihály egyaránt a Kádár-korszak szellemi számkivetettje, nem kis részben az '56-os írásaik miatt, amelyekre átsüt, hogy érzelmeikben nem szakadtak el a magyar kultúrától, bár az egykori haza, szellemi eszmélődésük színtere, '19-es távozásuk után nem sokkal széthullott. Mindkettejük esetében az asszimilációs történet gazdagíthatja az értelmezési keretet. Ez közvetlenebbül Kolnainál tapintható ki, aki nevét (tudjuk, hogy *Steinként* született) *A Pál utcai fiúk* Kolnay nevű szereplőjétől kölcsönözte. Ő volt az, akinél beszáradt a gitt.

Kolnai a *Gondolatok a magyar felkelésről egy év távlatából* című írásában megkísérelti leírni az '56-os jelenséget, eközben számos figyelemre méltó megállapítást tesz: a vakmerőség, a spontaneitás és a morális lelkesülés mellett kiemeli az ideológiai szegénységet, a doktrínák hiányát. (Kolnai 2005. 537) Standeisky Éva az *Eszmék az 1956-os forradalomban* című írásában vitatja Kolnai megállapítását, lajstromba szedve a felbukkanó politikai eszméket, köztük az utópikusakat is. (Standeisky 2006) Látva a szerző szívós igyekezetét, olvasóit meggyőzendő, engem ez éppen az ellenkezőjéről győz meg, hogy tudniillik Kolnainak ebben a kérdésben alapvetően igaza van. A forradalom egyetlen konkrét eszmét sem írt a zászlajára, sem szocialistát, sem liberálisat, sem konzervatívot, sem monarchistát, sem individualistát, sem pedig korporativistát. Nem bukkant elő olyan személyiség sem, aki mögé szellemi értelemben felsorakoztak volna. Az egyetlen, aki a névtelenségből kiemelkedett, Mindszenty József volt, a „mártír bíboros”. Ennek ellenére a forradalom nem volt katolikus, a forradalmárok pedig nem Mindszenty gondolatainak a gyakorlatba való átültetéséért szálltak síkra. Ebben a speciális, de nem negatív értelemben '56 egyhangú volt.

Nem állítható azonban, hogy ne lett volna szellemi karaktere, ugyanis nyíltan antikommunista volt. Nem az eszme reformját, kiigazítását, a felmerülő

hibák kiküszöbölését akarták elérni, például egy sajátosan magyar színezetű nemzeti kommunizmus üzembe állításával. Karaktere ezért nem szűkíthető le az antisztálinista vagy az antimoszkovita jellegre. Ez radikálisabb fellépés volt, mint a lengyelországi, amelyet még keretek között lehetett tartani, tragikusabb is volt a végkifejletet illetően.

Nem érthető meg '56 akkor sem, ha kizárólag mint nemzeti felszabadítási mozgalmat tekintjük. Sokatmondó Kolnainak a kommunista rezsimről adott leírása:

„Egy ennyire természetellenes, rémisztő, mindenbe behatoló és mindent magába szippantó zsarnoksággal szemben, mint amilyen a kommunizmus, a viszonylag 'normális' kellemetlenségek – mint a külföldi katonai megszállás vagy a kényszerű konfliktus egy birodalommal, melynek kultúrája sosem volt a tradicionális csodálat tárgya – a másodrendűség és az alárendeltség szintjére süllyednek.”
(Kolnai 2005. 539)

A rezsim totalitására adott reakció volt, hogy '56-nak elsősorban antikommunista, nem pedig oroszellenes karaktere volt, bár ez a vonal is jelen volt a többi között.²

Kolnai mint a politikai utópiák szenvedélyes kritikusa, a bölcséleti relevanciájú meglátásoknál érzi magát igazán elemében. Tudjuk, hogy a marxizmus,

---

² A filozófussal szemben, aki nagyon változatos szabályokat követhet a munkája során, felmerül általában a gyanú, hogy tudományt művel-e egyáltalán. A 20. századi filozófia személyessé válása mint háttér előtt kijelenthetjük, lehet tudományként és sokféle egyéb módon is művelni a filozófiát. Az egzaktáságnak itt nincsenek mindenki által elfogadott szabályai, de itt sem minden megengedett. Mindössze jelezzük, anélkül, hogy nagyobb hangsúlyt helyeznénk a kijelentésre, hogy a történettudomány sem pontosan akként tudomány, mint a fizika. A két megszólított szerzőnk egyike sem tudományfanatikus. Az értekezés tárgyának személyes közelsége le is rázná a szigorúan felfogott tudományos kritériumokat. Kolnai jó fenomenológusként a jelenség jelentésteli leírását tűzi ki célul, Polányi pedig gondolkodásunk megalapozhatatlanságára mutat rá a tudományban és egyéb elköteleződéseinkben egyaránt. Ennyiben mindkettjük írása összefűzhető korábbi műveikkel. Ezen a ponton ismét gyanússá válik a filozófus, mert lehet, hogy csak apropónak tekinti az elemzés tárgyát, ami önmagában is kegyeletsértő, s csupán arra használja, hogy a korábról már megismert meggyőződéseit hangoztassa. A gyanú inkább előbb, mint utóbb megtalálja a keresett bizonyítékokat. Biztonságos kikötőt javasolva nem is tudnánk okosabbat mondani a tudományosság bevett ismérveiről lemondani nem tudó olvasónak, minthogy forduljon bizalommal a történettudomány gyümölcsei felé.

illetve a marxizmus-leninizmus eredetét a 19. századi racionalista indíttatású gondolkodás területén kell keresnünk. Ebből is fakad, hogy tudományként határozza meg magát, mégpedig a természettudományokhoz hasonlóan szigorú tudományként. Tekinthetnénk a társadalmi fejlődés fizikájának is. Jólatai ezért a tudományos előrejelzések rangjára tartanak igényt, hasonlóan, mint amikor az eldobott kő röppályáját számítjuk ki az íróasztal mellett. Azét a kőét, amely újra és újra ugyanúgy elhajítva, ugyanazt az ívet futja be, pontról-pontra.

Nos, Kolnai itt kapta derékba a marxizmus-leninizmus tudományos önképét, s mutatott rá, hogy bölcseleti-politikai mítoszból van szó, amelynek tisztázatlan a kapcsolata a valósággal. Ennek a mindenki számára belátható bizonyítékát mutatta fel '56. Az időbeli közelség kedvez a dologra való közvetlen rátekintésnek, nincs szükség magyarázatra: megbukott az osztályharcról szóló tanítás (Kolnai ezt nevezi az osztálybálvány bukásának), valamint az állam mégsem akar magától, szép csendesen elhalni abban a társadalomban, amely már meg lett tisztítva a polgári elemektől és az ún. kapitalista termelési módtól. A proletárnak tekintett tömegek mégsem tudják a meggyőzés minden eszközét birtokló pártot önnön vezető erejüknek elfogadni.

A kommunista eszme '56-nak köszönhetően távolabb került a beteljesüléstől, mint terjeszkedésének kezdetén. '56 felmutatta, hogy mindössze egy sokak számára vonzó mítosz, semmi egyéb. Ezzel kapcsolatos '56-nak az a vonása, amelyet Kolnai még a vakmerőségnél és a hősiességnél is fontosabbnak ítél: ez pedig a politikai utópiákról való józan lemondás, állásfoglalás a normalitás mellett. A kommunista új ember nem állítható elő, a gyártósor nem szerelhető össze a tervrajz alapján, mert az nem leírás, hanem ábrándkergető mítosz. Elfordulni a mítosztól és elfogadni az adottság kereteit illúziótlanul – ez a gyógyulás jele. Mintha ebben a felismerésben a pszichoanalízistől elfordult, ám ifjúkorának egy szakaszában Freud szűk bécsi analitikus köréhez kapcsolódó Kolnai hangja visszhangozna.

Az ugyaneide érkező Polányi esetében is nagyon hasonló előzményekkel vethetünk számot. Az érett Polány súlyos kritikával, a zárt, kívülről érkező hatásokat befogadni képtelen gondolati rendszer egyik mintájaként beszél a pszichoanalízisről mint tanról. Intézményesült formájáról pedig mint szektaszzerűen működő, intrikus szervezetről, pontosan olyanról, amilyen a kommunista párt is volt a hatalom megragadása előtt és után. Ám Polányi esetében is kimutatható az analízissel rokonszenvező előélet.

Mielőtt Polányira áttérnénk, még egy utolsó meglátás Kolnaitól, aki az írásának egy korai pontján leszögezi:

„A felkelés kezdeti iránya [...] természetesen liberál-demokratikus volt, de alapvető, mélyebb irányultsága nem felelt meg ennek [...]”. (Kolnai 2005. 542)

A kérdést akár megválaszoltak is tekinthetnénk, utalva rá, hogy '56-ot semmilyen konkrét politikai eszme sem inspirálta, azonban itt most nehéz közvetíteni az olvasás élményét, ugyanis Kolnai olyan ecsetvonással keretezi az '56-os panót, amely sem ifjú polgári radikális vonzalmaiból, sem pedig az ezt megelőző oldalakon írottakból nem következik.

Olyan gondolkodó képét közvetíti felénk, aki képes rákérdezni a meggyőződéseire, vállalva ezzel gondolatainak az esetlegességét, aki elhagyva a biztonságos kikötőket, nem a partközelen hajózik. Írásának vége felé ugyanis ezt olvashatjuk:

„De talán megengedhetek magamnak egy megjegyzést a felkelésnek a magyar nemzeti hagyományba nyúló gyökereiről is. Nekem úgy tűnik, e hagyományok mélyén a liberalizmusnál is régebbi szabadságvágy rejtőzik [Kolnai itt a 19. századi liberalizmusra, tulajdonképpen a '48-as hagyományokra gondol – K. Sz.], mélyebben beágyazódva a nemzeti jelleg rétegeibe [...]. Sokszor beszéltek, gyakran – talán jogos, talán eltúlzott – kritikai hanglejtéssel a magyar nemzet 'úriás' vagy egyenesen 'feudális' tradícióiról, a 'lovagias' életstílusról és modorról, mellyel büszkélkedni szoktak.” (Kolnai 2005. 562)

Kolnai itt az „úriást” egy eljárás mód értelmében említi, amely átjárja a beállítódásokat, az ízlést és az értéksémákat, bár valamicske mindig marad benne a társadalmi viszonyokra a fent és a lent képét rávetítő gesztusból is. A jelenség leírását ekként folytatja:

„Úgy gondolom, hogy a régi Magyarország kritikusa, akár baloldali magyarok, akár külföldiek, alulértékelték [ennek a jellegnek – K. Sz.] a létét. A munkások és értelmiségiek – akik aligha büszkélkedhettek úriás eredetükkel – októberi felkelésében megmutatkozott az a függetlenség és szellemi felsőbbrendűség, melynek az úri virtussal való rokonságát nehéz lenne tagadni vagy nem felismerni.” (Kolnai 2005. 563)

Mint fentebb említettük, a jelentésnek része az is, amiként emlékezünk rá. Kolnai itt nem mást tett, mint a még mindig karnyújtásnyira levő '56-tól is indítatva, azzal egységben szervezte újjá ifjúkori magyar emlékeit, kritikát gyakorolva korai meggyőződéseire, amelyhez persze hosszú út vezetett, de ennek részletezése kivezetne a jelen előadás keretei közül.

Polányi Mihály tíz évvel a forradalmat követően *A magyar forradalom üzenete* címmel publikált írásában szintén globális eseménysor keretei közé helyezi '56-ot, mégpedig a kommunista eszme hanyatlástörténetének fontos állomásaként. (Polányi 1992) Egy '56 közvetlen jelentőségén túlmutató vitához kíván hozzászólni általa, melyhez 56 vaskos bizonyító anyagot szolgáltat az ő oldalán. Az értékmentes és szenvedélymentes tudomány eszméjéről van szó. Erről a nézőpontról Polányi tudományfelfogása minden csak nem objektivisztikus.

Miképpen csillapítható le vajon az a nagyon is emberi törekvés, hogy bizonyosságainkat szilárdan lecövekeltnek, jól azonosítható biztosítékokkal alátámasztottnak higgyük? Meggyőzni másokat arról, hogy a megalapozott tulajdonképpen megalapozatlan, a megalapozatlan pedig bizonyos alkalmakkor nem kevésbé bizonyos, mint a megalapozottnak ítélt – erre mondják: nehéz ügy. A gondolkodás radikális megváltozásáról van szó, azonban nem arról az esetről, amikor egy korábban elfogadott elméletet újabb bizonyítékok ismeretében korrigálunk. Itt szó sincs új ismeretekről, ugyanis a régi tapasztalatok bázisán szerveződik újra a gondolkodás. Röviden, ez a tudományos nóvum megjelenésének a modellje is, amelyet tudománytörténeti példákkal szemléltethetnénk. De nagyon hasonló történik, amikor egy mindenbe behatoló, a cáfolónak szánt érveket is a saját nyelvén értelmező elméletből ábrándul ki az ember.

Egzisztenciális megrázkódtatás ez, egy új világ feltárulása, melyben meg kell tanulni eligazodni, amelynek része az új nyelv elsajátítása. Pontosan ez történik az eszmétől elforduló kommunistákkal is. Mint egzisztenciális és intellektuális teljesítmény korántsem lebecsülendő, hiszen mint tudjuk, a koncepciók perек áldozataik közül számosan Sztálint éltették az utolsó szó jogán is.

Ezt a totalitárius logikát tárja fel Koestler Artúr a *Sötétség délben* című zseniális regényében. Hiába üzeni a szomszédos cellából a cári tiszt Rubasov elvtársnak, hogy halj meg némán, Rubasov a súlyos kételyei ellenére együttműködik, mert nem sikerül megvetnie a lábát, ha nem is egy semleges területen, mert olyan nincs, de semmiféle kapaszkodót, biztos pontot sem talál, amelyhez ragaszkodván nem a semmibe, azaz a szellemi megsemmisülésbe hullana alá. Ettől még a fizikai halál is elviselhetőbb a számára.

Polányi ismerte jól a regényt és a szerzőjét egyaránt. Koestler Rubasov alakjának megformálásakor sokat merített a Polányi családhoz tartozó Zeisel Éva személyes emlékeiből, akit – miután Harkovban, ahol keramikusként dolgozott – Sztálin elleni merénylettel gyanúsítottak meg, a Lubjankán tartottak fogva több mint egy évig.

Látjuk, hogy a gondolkodás átszerveződése nem a szisztematikus, lépésről lépésre előre haladó munka eredménye, amelynek igazát újra és újra bizonyítékok támasztanak alá. A gondolkodás gyökeres átalakulása vagy megtörténik, vagy nem. Ha megtörténik, ez olyan, mint a kegyelem állapota.

'56 ilyen kegyelmi pillanat volt. Ha tömegesen fordulnak el a totalitárius eszmétől, akkor a bálványok aláhullanak. Ilyen a hatalom alapzata korunkban, mondja Polányi. Ez történt akkor is, amikor Sztálin halálának másnapján szabadon engedték a Kreml zsidó orvosait. A demonstráció kedvéért fontos Polányi számára a hívő kommunisták megrendülésének dokumentálása, ennek példáit hozza fel a szövegben is, köztük a bolgár pártköltő, Dimitar Metodiev *Hitünk dala* című versét.

Miután már a párt is elrendelte a megújulást, a sztálinizmustól való elfordulást, Metodiev nagyon szemléletesen, egy szemüveg összetöréséhez hasonlította a jó esetben kiábrándulással és kijózanodással járó szemléletváltást. Ezt a metaforát átvéve értelmezi az újságíró Gimes Miklós sorait a kétféle igazságról, amelyek esetében a párt igazsága mindig felülmúlja a tárgyi igazságot. Ez a szemüveg a valóság egyszerű érzékelésére is alkalmatlanná teszi a viselőjét. Viszont ilyet csak az mond, akiben már megindult az átállítódás. Ebbe a sorba illeszkedik az író és korábbi politikai ügynök Pálóczi-Horváth György esete is, aki a kiábrándulást követően a folyamatos gondolkodás képességének az elvesztéséről számolt be, majd a boldogság érzéséről, holott ezt követően még börtönben tartották.

A gondolkodás két állapota között nincs átjárás, és nem tudunk semlegesen viszonyulni hozzájuk. A korábbihoz magától értetődően nem, az újhoz pedig azért nem, mert benne léteünk, a kívül kerülésre nincs mód. Ezért nem tudunk '56-ról értéksemlegesen értekezni, és ezért is okozott '56 komoly fejtörést az angol politikatudomány számára. (vö. Kiss 1991)

A határozott értéktábla használata tudományos szemmel ítélve anakronizmus volt. Polányi ennek a súlyát vállalva érvelt '56 valódi jelentősége mellett, ami visszatérés volt az eleven eszmék (legyen szó az igazságról, az igazságosságról vagy a szépségről) szabadságához, azaz a korábban szabadon vállalt

értékeinkhez. A hozzájuk való ragaszkodás kinyilvánítása nélkül '56 története nem mondható el Polányi szerint.

De miként is illeszkedik '56 a kommunista eszme 1917-el kezdődő karrier-történetébe? A látvány itt is kiábrándító, akárcsak Kolnainál. További hasonlóság, hogy '56 – Polányi esetében is – a normalitáshoz való visszatérést jelzi. Vajon mi kezdődött el 1917-el? Polányi válasza megemészthetetlen, amennyiben a megpróbáltatások, a nélkülözések és a szenvedések értelmét keressük:

„A szovjet nép egy filozófiai kísérletben vett részt, melynek során oly módon tárt fel számára a szellemi valóság természetét, ahogyan a mi egyetemünk ez elképzelhetetlen.” (Polányi 1992. 134)

Visszatérve végül ehhez a gondolathoz, ekként színezi a már mondottakat:

„Az orosz forradalom történetéről sűrű egymásutánban jelennek meg a kitűnő tudományos elemzések, mégis ezeket a könyveket olvasva, mintha egyre homályosulnának a saját emlékeim. A forradalmat lassan beborítja a monográfiák piramisa. De én tudom, hogy a forradalom valami egészen más volt. [...] Féktelen volt, elementáris erejű rombolás. Egy hatalmas embertömeg – és zseniális vezére – nagyratörő célokat tűzött maga elé, amelyeknek azonban semmiféle kapcsolatuk nem volt a valósággal. Gyűlöltek mindent, ami azidáig létezett, s ezért meg voltak győződve arról, ha a fennálló társadalmat megsemmisítik, s romjain kiépítik a saját abszolút hatalmukat, az a tökéletes boldogságot hozza majd el az emberiség számára. Bármennyire is hihetetlenül hangzik, a szó szoros értelmében ennyi alapja volt az emberiség új gazdasági, politikai és társadalmi rendjéről szóló elképzeléseknek.” (Polányi 1992. 135–136)

Szembeszökő, hogy a századelő Budapestjének radikális társadalomjobbító miliójából elszármazott s időközben konzervatívvá vált Kolnai és Polányi szinte színről színre hasonlóan látják a kommunista eszme, de tágíthatjuk a kört: a 20. századi totalitárius eszmék természetét. Egyikük sem volt kommunista, egy világ választotta el őket attól. A közép-európai ifjúságuk során közelről megtapasztalták a totalitárius eszmék vonzerejét, felemelkedésüket, emberi sorsok összezúzását a totalitárius sziklákon, értekezésük tárgya ezért is bizonyult beilleszthetetlennek az értéksemleges diskurzus keretei közé. Számukra mint jelenség, mindez eleven tapasztalat maradt.

IRODALOM

- ARON, Raymond (1993): *Egy antitotalitárius forradalom*. In: CAPPELAERE, Philippe (szerk.): *'56 és a franciák*. Font Könyvkiadó, Bp., 29–61.
- ARON, Raymond (1993): *Budapest, 1956: Egy forradalom sorsa*. In: CAPPELAERE, Philippe (szerk.): *'56 és a franciák*. Font Könyvkiadó, Bp., 231–247.
- KISS Endre (1991): Polányi Mihály és 1956 értelmezése. *HVG* 13 (1991. január 6.)
<http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/20090912221041440000005230.html>
- KOLNAI Aurél (2005): *Gondolatok a magyar felkelésről egy év távlatából*. In: KOLNAI Aurél: *Politikai emlékiratok*. Európa, Bp., 537–565.
- POLÁNYI Mihály (1992): *A magyar forradalom üzenete*. In: NAGY Endre – UJLAKI Gabriella (szerk.): *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Atlantisz, Bp., 117–136.
- STANDEISKY Éva (2006): Esmék az 1956-os forradalomban. *Múltunk* 51 (2006/4), 186–222.